

Motion till riksdagen 2012/13:Kr307

av **Gunnar Andrén (FP)**

Kirunasvenskarna

Förslag till riksdagsbeslut

Riksdagen tillkännager för regeringen som sin mening vad som anförs i motionen om Kirunasvenskarna och deras okända öde i dåtida Sovjetunionen.

Motivering

Tiden går. Under 2012 har ytterligare en, den sista, av dem som fanns på den svenska ambassaden i Moskva kring 1940 – och hade kännedom om svenskar i Sovjet på 1930- och 40-talen – avlidit.

De muntliga källorna, eller de som haft släktingar som utvandrat eller berättat, blir allt färre. I gengäld, det skall vi vara tacksamma för, öppnas fler och fler arkiv, inte minst ryska sådana. Sanningen kommer fram – om än sent, ofta för sent.

Utvisningen sent 1943 – mitt under brinnande krig mellan Sovjetunionen och Hitler-Tyskland – av Sveriges dåvarande Sovjetambassadör, Vilhelm Assarsson, på direkt order av de sovjetiska makthavarna sedan 1920-talet, generalsekreteraren i kommunistpartiet Josef Stalins och utrikeskommissarien Vjateslav Molotov, tillhör också de stora frågetecknen kring vad som var känt i Moskva om de svenskar som valt att bosätta sig i ”lyckoriket” Sovjetunionen.

Forskningen om de så kallade Kirunasvenskarna, ett namn hänförligt till en dokumentationsmapp i UD:s arkiv, är sorgligt eftersatt. Varför är svårt att veta. Kanske har det ideologiska motiv, kanske har någon tyckt att det är för pinsamt att syssla med denna varböld, kanske finns andra förklaringar. Oavsett orsak hastar saken: Allt färre som kan berätta lever ännu.

I första hand är och förblir forskning kring Kirunasvenskarna en fråga för historieforskningen. Det är ostridigt. Men kartläggningen av de svenskar som utvandrade till Sovjet har också en ideologisk sida utöver de frågetecken som

Fel! Okänt namn på

ännu finns av rent mänsklig karaktär: Vad hände? Vad hände med den mannen, den kvinnan? Varför får vi inget veta?

Utöver den akademiska friheten att forska har Forum för levande historia i sin upplysningsverksamhet breddats till allt vidare områden. Det tog sig bland annat uttryck i en utställning 2009 om massakrerna i Ukraina under åren 1939–1945. Forum för levande historia bedriver ingen och skall inte bedriva egen forskning. Men ett kvarvarande kartläggnings- och informationsområde utgörs just av de svenskar som före och i samma socialistiskt-kommunistiskt ideologiskt präglade tid utvandrade – och försvann.

Vid Folkpartiets valupptakt i Kiruna den 1 september 2010 träffade jag den då 86-årige Bengt Jernelöf. Före sin pensionering hade han en 42-årig anställning och karriär i LKAB. Men Jernelöf har något annat att berätta också. Hans mor, bortgången sedan länge, var en av de Kirunasvenskar som tubbades att resa österut, till Stalins lyckorike. Jernelöfs mor kom tillbaka, från Krim. Det är därför Bengt Jernelöf ännu finns och kan berätta.

Men för vart år som går, minskar antalet personer med direkt eller indirekt vetskap om vad som hände. Låt dem berätta!

Den 5 november 2007 utkom boken *Knuts ask och Kejsaren av Karelen*, om den svenska Rysslandsfebern (Förlag: Hjalmarson & Högberg). Det var den tredje boken av författaren och journalisten *Kaa Eneberg* i hennes egen, och av historieforskningen glömda eller möjligen illa sedda, privata men synnerligen offentliga redogörelse för ett av 1900-talets mest dramatiska skeenden i svensk samtidshistoria: den svenska Rysslandsemigrationen.

Enebergs tredje bok skiljer sig från de föregående då den tar som utgångspunkt en helt annan geografisk plats än Norrbotten och Kiruna. I centrum står Hallstaviksarbetaren Knut Andersson och hans brev hem, av släktingar förvarade i en ask, Knuts ask, till Sverige 1923–1928.

Breven hem utgör ett unikt tidsdokument. Dess historiska värde är stort av flera skäl: personligt, ideologiskt, samtidshistoriskt. Vad hände – och varför tiger – det offentliga Sverige om det öde de många svenska Rysslandsemigranterna gick till mötes?

Att många mötte döden inte på grund av sjukdomar eller andra normala orsaker utan genom ideologiska avrättningar är nu styrkt – men forskningen uteblir. Varför?

Många är de som engagerat sig för kända svenskar som råkar illa ut utomlands, gott så. Men vi har enskilt och nationellt – kanske bättre uttryckt tillsammans – ett ansvar för enskilda i fjärran land, inte så mycket i avstånd räknat som historiskt och kulturellt: De kommo härifrån, de visste intet, det öde de mötte får inte bli en svart fläck.

Hur skall man se på Sovjetunionen (1917–1990)? En politisk parentes? Ett oförblommerat terrorvälde? Drömmen om det kommunistiska lyckoriket som försvann?

Upptäckten av den nedskjutna DC-3:an år 1952 över Östersjön väckte i början på 2000-talet berättigad uppmärksamhet. Under mer än 50 år kunde ingen berätta eller bevisa vad som var sant om vad som skett.

Orsaken är enkel – och brutal. Det kommunistiska Sovjetunionen var ingen möjlig samtalspartner, sanningen var omöjlig att spåra, sanningen skulle snar-

ast döljas. Historieskrivningen var under mer än sju decennier politiskt styrd och tillrättalagd för att passa makthavarna i Moskva.

På samma sätt kunde den 1912 födde diplomaten Raoul Wallenbergs öde efter försvinnandet i Budapest 1945 inte klarläggas förrän Sovjetstaten förintades av inre spänningar. Det är naturligt att Raoul Wallenbergs 100-årsdag under förra riksmötet ihågkoms med en ceremoni i Riksdagshuset.

Wallenberg må vara död men icke glömd. Får vi därför glömma de andra som inte kom tillbaka från terrorväldet i Stalins Sovjetunionen?

Båda de nämnda händelserna spelade på sin tid stor roll i vårt land för bilden av vår store granne i öster. Sveriges utrikespolitik påverkades. När sanningen nu, bitvis och delvis, avslöjats, avslöjar detta i sin tur politisk förljugethet, diplomatiskt krypande och historisk desinformation.

Kirunasvenskarnas dystra öde

Det är i det här perspektivet man skall se bristen på engagemang för att reda ut vad som hände vad vi vill kalla Kirunasvenskarna. I riksdagen har deras öde nästan aldrig berörts, med undantag för en interpellation 2006/07:622, besvarad av utrikesminister Carl Bildt den 21 juni 2007). DC-3:an och Raoul Wallenberg är inte de enda ouppklarade affärerna – de till Sovjetunionen utvandrade svenskarna har också rätt att få en sanningsenlig beskrivning av vad som hände dem i deras nya hemland.

Varför har så få intresserat sig för sanningen om vad som hände Kirunasvenskarna? De voro svenskar också de, om än avrättade i främmande land. Det är en skam att så litet intresse genom åren visats deras öde. Bristen på engagemang utgör fortsatt bakgrunden till denna motion. Kirunasvenskarnas öden är värda att berätta, deras öde gör det om möjligt än angelägnare att göra så.

Låt mig påpeka att år 1944, efter att ha varit internerade på olika håll i Sverige men i huvudsak i Västmanland – namnet Ryssvägen i Skinnskattebergs kommun minner ännu om vad som hände – deporterades den 12 oktober 1944 cirka 900 ryska soldater via Gävle till dåvarande Sovjetunionen.

Genom intensivt – också privat – forskningsarbete har journalisten Hans Lundgren, verksam vid Upsala Nya Tidning, bland annat genom en större artikelserie 2001 kartlagt vad som hände dessa i Sverige internerade ryska soldater. Hans Lundgrens forskningsresultat finns nu också utgivna i boken *Krampen: ryssläger i Sverige under andra världskriget* (Västmanlands läns museum, 2008, 240 sidor). Det ointresse som mött ryssfrågan markeras av att finansieringen av utgivningen av boken fått ske vid ett länsmuseum utöver personlig insats.

Väldokumenterad är däremot utlämningen till Sovjetunionen 1946 av 148 balter som hade varit i tysk krigstjänst.

Här skall dock en annan fråga som kräver forskning och återupprättelser av människor, varav ett fåtal ännu lever, beskrivas: Det som hände dem som begåvo sig till det påstått socialistiska lyckoriket.

Fel! Okänt namn

Den ideologiska bakgrunden

Den ideologiska bakgrunden måste inledningsvis beröras. Den utgör samtidigt ramen för en vandring mot en brutal men icke officiell verklighet. Många reste fulla av hopp men mötte endast förnedring och död.

Under 1920- och 1930-talen reste ett betydande antal svenskar till dåvarande Sovjetunionen, både från Stockholm och andra orter i södra Sverige men framför allt Norrbotten.

De reste i huvudsak av ideologiska skäl. Sovjetunionen framställdes i de kretsar där arbetskraft värvades till Sovjetunionen som ett socialistiskt lyckorike där socialismen skulle byggas och kommunismen förverkligas. Praktiskt taget alla resande var övertygade svenska kommunister. De fick ideologiskt stöd av dåtidens svenska kommunister. Verkligheten de mötte blev brutalt svart – och blodröd.

Många, i själva verket flertalet, kom att möta döden i Sovjetunionen, ytterst få kom någonsin åter till Sverige. De flesta mötte döden i sjukdomar eller dåliga levnadsförhållanden, andra – dokumentationen är som lätt inses ännu ofullständig – mötte döden genom skenrättegångar och exekutioner.

Ett historiskt hål – i Sverige

För Sveriges del handlar det om ett svart hål i vår historia – om sådana hål kan ha en färg. Denna del måste belysas.

Vilken form – eller samverkande – detta skall ske i går inte att ha en entydig åsikt om. Forum för levande historia, hittills mest inriktat på mycket allvarliga mänskliga förbrytelser under andra världskriget, mindre på enskilda svenskars öden under första delen av 1900-talet, kan ha en roll i sammanhanget som kunskapsspridare. Detta hindrar inte att olika kartläggningar görs vid historiska institutioner vid universitet och högskolor, förmodligen lämpliga samarbetspartner med motsvarigheter i andra berörda länder.

Som berörts har den tidigare journalisten på Dagens Nyheter, Kaa Eneberg, gjort ett pionjärbete genom privat forskningsarbete som 1999 resulterade i de första mycket uppmärksammade artiklarna om svenskarnas tragiska öden i Sovjetunionen, och hösten 2000 i boken *Tvingade till tystnad* (Hjalmarson och Högberg, Stockholm 2000).

Dåvarande statsrådet och chefen för Kulturdepartementet Marita Ulvskog (S) lovade i sammanhanget att nu skulle tidigare ”ovända stenar” i fråga om svenskarnas öden vändas. Dessvärre har den regeringens goda ambitioner inte följts av konkreta åtgärder. Om orsaken kan man endast spekulera: Brist på uppslag att forska i, ringa intresse från allmänheten, hänsynstagande till främmande makt eller dito svenska partier eller organisationer som räds sin egen historia.

Vänsterpartiet, tidigare Sveriges Kommunistiska Parti och däremellan Vänsterpartiet kommunisterna, lovade för 15–20 år sedan i högstämda ordalag att gräva i sin egen historia. Låt oss konstatera att den högtidliga retorik

som hördes inte följts av synliga resultat vare sig ideologiskt eller forskningsmässigt.

Partiets tidiga ideologiska ögarningar föredrar partiledningen att vara totalt passiv inför. Varje uppgörelse med partiets ryggradslösa historia har uteblivit. Förtigandet av sanningen, väl illustrerad genom omskrivningar i ett brev där tidigare partiordföranden i Vänsterpartiet, Lars Werner, Gudrun Schyman och Lars Ohly, varit inblandade, är illustrationer till detta.

Problemen med sanningen har väl skildrats i ett tv-program av redaktören Jan Josefsson i programserien Uppdrag granskning i Sveriges television hösten 2004.

De avrättade – och de som bara försvunnit

Kaa Eneberg har arbetat med kartläggning av så många som möjligt av de avresta svenskarnas öden i Stalins Sovjetunionen.

I sin andra bok *Förnekelsens barn* (Hjalmarsen & Högberg, 2003) konstaterade hon att ”ännu har ingen svensk forskare tagit itu med detta ’svarta hål’”.

”Jag kan bara beklaga att mitt journalistiska arbete, som väckt stort intresse, ännu inte lockat till professionellt forskningsarbete”, skrev hon då. Hösten 2012 är forskningsläget oförändrat.

Vi vet i dag, snart femton år efter de första ”nyhetsavslöjandena” i Dagens Nyheter, inte mer om omfattningen av emigrationen, om antalet arkebuserade eller ens hur många svenskar som återvände hem än vad som redovisades då eller i Enebergs kompletterande böcker.

Eneberg fann att 33 svenskar avrättats i 1930-talets Stalinland – och att minst 45 fortfarande är ”bara försvunna”. Källan är i samtliga de 33 klarlagda fallen den sovjetiska så kallade säkerhetstjänsten NKVD:s arkiv. Eneberg har genom studium av dessa tidigare hemliga arkiv funnit att de slutat sina dagar efter att ha anklagats för att vara ”sovjetfiender”. Det finns skäl att tro att de ovan 45 ännu försvunna svenskarna mött samma öde som de 33 som hittats i arkiven: De slutade i en massgrav med en kula i nacken, flertalet i Karelens tallbevuxna grusåsar åren 1937–1939.

En historisk skandal

Den bristande forskningen kan komma att resultera i inte bara att värdefull förstahandsinformation från fåtalet ännu kvarlevande resenärer eller deras barn går förlorad utan också i något som har likheter med historisk skandal.

Men bakom emigrationen stod också krafter av andra slag, inte minst skildrat i boken *Knuts ask och Kejsaren av Karelen* (2007) där den finlands-svenske politikern Edvard Gyllings (1881–1940), tidvis bosatt i Sverige och den som på Lenins uppdrag drog upp riktlinjer för Karelens framtid, engagemang för Sovjetunionens räkning lyfts fram på ett tidigare icke beskrivet sätt.

Fel! Okänt namn

Finlandssvensk?

Nationalencyklopedin anger i stället en ”finländsk-sovjetisk” politiker – vilket redan detta vittnar om vilka krafter som fanns med bakom den svenska emigrationen till Ryssland.

Edvard Gylling, fil.dr, var engagerad inom socialdemokratin men blev finsk finansminister i det röda folkkommissariatet som tog över makten under inbördeskriget i Finland 1918 men flydde strax därpå till Sverige för att 1920 återkallas till Sovjet som regeringschef 1923–1935 i den så kallade Autonoma karelska socialistiska sovjetrepubliken. Hans öde liknade många av de emigranter som hamnade bakom Stalins stålwall: anklagad 1935 för borgerlig nationalism fördes han till fängelse i Sachalin – där han troligen avled 1940 enligt Nationalencyklopedin, Eneberg uppger avrättad 1938.

Bara att fastslå denna till synes triviala sak, att klarlägga dödsår för en ”regeringschef” i Stalins sovjetvälde, var och när vederbörande avrättades eller på annat sätt bragtes om livet, visar hur angelägen ytterligare forskning inte minst i arkiv är. Därför måste Enebergs forskningsprojekt få omfattande vetenskapligt stöd, både i vårt land och inte minst i de sovjetiska arkiv som redan finns tillgängliga eller kan komma att öppnas.

En mycket angelägen forskningsuppgift är att klarlägga, om det är möjligt, vad som hände de svenskar eller anhöriga som under de aktuella åren, uppenbarligen huvudsakligen förgäves, sökte stöd hos Sveriges ambassad i Moskva. Förmodanden bland annat av utrikesministern (21 juni 2007) att det i UD-arkiven finns föga att finna kan vara riktiga.

Men i så fall bör även det klarläggas. 2004/05 års riksmöte beslöt liksom 2005/06, 2006/07, 2007/08, 2008/09, 2009/10, 2010/11 och 2011/12 års riksmöten att lämna motsvarande hemställan om ”Kirunasvenskarna” utan bifall, dessvärre utan att motivera avslaget.

När denna motion nu åter väcks är den därför än mer angelägen.

Breddad undersökning – med vetenskapligt stöd

Det tycks fortfarande vara i huvudsak Kaa Eneberg som med rysk hjälp letar efter svenskar i den en gång så fruktade sovjetiska säkerhetstjänstens, NKVD, olika redovisningar. I 2003 års bok skrev hon dock att ”flera unga forskare har hört av sig och förvånats över bristen på samlad historieskrivning, men tydligen lagt sina egna uppsatsplaner på is tills vidare”. Vidare skriver hon: ”Forskningen är definitivt lågprioriterad.”

Av en sammanställning i 2007 års bok kan man dock se att fler och fler, inte minst i Finland, blir intresserade av de svenska emigranternas öden. Men vad händer om inget händer? Den historiska skandalen väntar bak nästa hörn. Men inte ens tidens gång kan utplåna en annan tids ogärningar.

Forskningen i våra grannländer

Det är värt att notera att forskningsarbeten utgivits i våra grannländer. I Norge utkom 2001 journalisten Morten Jentoft med boken *De som dro östover* (Gyldendal, utgivningen bekostad delvis av norska UD) om norska kommunisters öden på Kolahalvön.

I Finland har åtskilliga böcker om Rysslandsfarare och deras öden utgivits. Emigrantinstitutet i Åbo, statligt finansierat, bekostade 2001 utgivningen av den karelska journalisten Eila Lahti-Argutinas andra bok om finska terroroffer (*Olimme joukko vieras vaan – Vi var bara en skara främlingar*).

Dåvarande statsrådet Ulvskog talade våren 2001 i en riksdagsdebatt om vikten av att forskning om kommunismens historia nu kommer i gång även i Sverige. Bakgrunden torde bland annat ha varit att flera böcker av fransmannen Stéphane Courtoise, exempelvis *Kommunismens svarta bok* (svensk översättning Bokförlaget DN 1999 av *Le livre noire du communisme*, Paris 1997), då hade kommit ut i Sverige och väckt insikten om behovet av en granskning av den svenska kommunismens historia.

Vetenskapsrådet fördelade 2002, bland annat mot bakgrund av statsrådet Ulvskogs riksdagsuttalanden, drygt 9 miljoner kronor, särskilt öronmärkta, till sju vetenskapliga treårsprojekt för att studera ”kommunistiska regimer”.

Men dessvärre hade bara några få kopplingar till Sverige, däribland medieforskaren Göran Leths studie om den svenska nyhetsförmedlingen i Sverige på 1930-talet, redovisat tillsammans med Ester Pollack under rubriken *Varför teg den svenska pressen?* i publikationen *Arbetarhistoria 4:2001* (Arbetarrörelsens arkiv).

I Sverige har inga grundläggande forskningsprojekt kommit att riktas mot Kirunasvenskarnas öden. En viktig del i svensk modern historia förtigs.

Det går långsamt

Den ideologiska uppgörelsen – från 1990, 2001 eller det år man väljer att använda – med kommunismen och Stalinterrom går trögt i Sverige. Ett exempel är hur den planerade minnesplaketten över Rysslandsfararna som riksdagsledamöter (S) från Norrbotten ville ha 2001 i Kiruna inte finns uppsatt ännu. Projektet är lika dött som de flesta av de svenskar som utvandrade.

Svensk eftergivenhet – finns den?

En intressant utrikespolitisk aspekt gäller Sveriges förhållande till Sovjetunionen, i dag Ryssland. Har eftergivenhet mot den förr så militärt mäktige grannen kommit att påverka också svensk historieforskning? Redan att ställa frågan kan ses som en provokation. Likväl är den nyttig. Vilka hänsynstagen görs när ett visst område ständigt prioriteras bort? Hänsyn till annan makt? Nej, sådant förekommer endast i andra länder, icke i Sverige.

Fel! Okänt namn på

Eneberg har antytt att anhöriga till svenskar i Sovjetunionen har, oftast förgäves, vädjat om hjälp hos politiker av olika schatteringar. Även icke-socialistiska statsråd har tillrätt efterlevande släktingar att inte störa pågående dialog med Kreml. Ofta har sökandet efter den 1945 i Budapest av Sovjetarmén bortförde svenske diplomaten Raoul Wallenberg använts som förevändning att inte göra någonting.

Det måste vara en intressant forskningsuppgift att klarlägga vilka återverkningar medveten eller omedveten eftergivenhet av helt andra skäl påverkat Sveriges agerande.

Professor Gunnar Richardson i Skara, tidigare riksdagsledamot (FP), har på ett förtjänstfullt sätt tagit sig an uppgiften att belysa detta ifråga om svensk eftergiftspolitik gentemot Nazityskland. Men fanns samma attityd, och kanske under mycket längre tid, gentemot Stalins Sovjetunionen och därefter?

Att diskutera ödet för svenskar, som frivilligt eller under tvång blivit sovjetiska medborgare, skulle kunna komplicera den diplomatiska diskussionen. Det resonemanget förekom ända in på 1990-talet. Det politiska samförståndet om att inte irritera ryssarna bestod mycket länge.

Grundforskningen saknas

Var finns mer material om emigranterna till Sovjet att hämta? Lars Björlin, Södertörns högskola, konstaterade häromåret att det saknas så kallad grundforskning att utgå från.

Ett projekt, som kan få betydelse för Sverige, är den bearbetning av den internationella partiorganisationen Kominterns arkiv (officiellt benämnt Ryska statens arkiv för social och politisk historia) som den amerikanske forskaren John Heynes arbetar med. Sverige deltar här via Riksarkivet.

Av intresse för oss är de 1 300 svenskar som finns i dessa arkiv som aktiva i den kommunistiska rörelsen. Enligt Björlin är det inte endast kommunisters namn som finns upptecknade.

Mycket material i dagens Ryssland

I Ryssland trycks numera oräkneliga dokument över dömda och arkebuserade människor under terroråren 1937–1938. Under 2003 gavs bland annat ut en 600 sidor tjock bok om 13 000 offer enbart i Karelen – där, det bör påpekas, också de flesta svenskarna mördades.

I boken *Pominaljnije Spiskij Karelij 1937–1938* (Listor över avlidna i Karelen, Petrozavodsk 2002) har forskaren Jurij Dmitrijev, Petrozavodsk – sammanställt mycket material, av mördande karaktär. Det märkliga är att denna forskning bekostats med offentliga medel i dagens Ryssland.

Vår okända historia – som kan bli känd

Intresset för historia, särskilt svensk historia, är större i vårt land än på många decennier. Forskningen har via mängder av populärt skrivna böcker nått en bred allmänhet. Den som vill veta, kan finna mycket.

Men de öden som de svenskar som av ideologiska skäl emigrerade på 1920- och 1930-talen till Sovjetunionen gick till mötes utgör en del av vår okända historia. De finns inte i våra historieböcker – dessa många hundra, kanske tusen svenska arbetare som sökte lyckan österut.

Men visst finns mycket forskningsmaterial att arbeta med, inte minst personliga som arkivchefen Carl-Uno Hannu i Luleå gjorde på 1970-talet med återvända svenskar, intervjuer som stannat i arkiven. Berättelserna om dessa svenska arbetares öden i Sovjetunionen, skriver Kaa Eneberg, har begränsat sig till någras personliga vittnesbörd. Kritik av sovjetsystemet har av kommunistpartiet uppfattats som propagandistisk och lögnaktig.

Begreppet Kirunasvenskarnas ursprung

Variifrån kommer begreppet Kirunasvenskarna? Svaret – som ovan nämnts – är en UD-dossier.

Det är emellertid ett vilseledande samlingsbegrepp för den svenska arbetarremigrationen till Stalins Sovjetunionen. De flesta kom visserligen från Norrbotten, ”men en mer systematisk inventering än den jag själv är kapabel till” – skriver Eneberg – ”skulle redovisa stora grupper även från andra industriområden än Malmfälten”.

Knut Andersson från Hallstavik är ett lysande exempel.

Många kom i själva verket från Nacka och Tumba och industrier där, andra från Småland. I svenska utflyttningslängder återfinns också större grupper från sågverksområdena kring Sundsvall som Njurunda och liksom från Hallstavik norr om Norrtälje.

Den historiska forskningsuppgiften är stor, källorna kan vara många men minskas alltmer, dock är uppslagen att gå vidare och möjligheterna närmast obegränsade – men det behövs stöd och ledning och beprövade vetenskapliga forskningsmetoder.

Och det, hösten 2012, är bråttom, bråttom! Bengt Jernelöf har fyllt 88.

Stockholm den 3 oktober 2012

Gunnar Andrén (FP)